

KRZYSZTOF FOKT
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

*Pomnikowa edycja nowożytnych chłopskich rozrządzeń
ostatniej woli (Testamenty chłopów polskich
od drugiej połowy XVI do XVIII wieku, oprac. i wyd.
Janusz Łosowski, Wydawnictwo UMCS,
Lublin 2015, 519 s.)*

Abstract

Monumental Edition of Early Modern Peasants' Last Wills (*Testaments of Polish Peasants from the Second Half of 16th to 18th Century*, ed. Janusz Łosowski, UMCS Publishing House, Lublin 2015, 519 p.)

The text is a short, descriptive review of an important source edition of documents attesting to peasant testamentary dispositions in the Polish Crown in the 16th–18th centuries, prepared and published in 2015 by Prof. Janusz Łosowski.

Key words: Last Will and Testament, rural law, Crown of the Kingdom of Poland, editing of historical sources.

Słowa kluczowe: rozrządzenie ostatniej woli, prawo wiejskie, Korona Królestwa Polskiego, edytorstwo źródeł historycznych.

Rok po wydaniu interesującej monografii dotyczącej roli dokumentacji w życiu nowożytnych chłopów lubelski historyk Janusz Łosowski udostępnił czytelnikom kolejną swą istotną pracę w postaci monumentalnej edycji krytycznej chłopskich rozrządzeń ostatniej woli. Książka ta, wydana na ponad pięciuset stronach w formacie B5, została opracowana dzięki grantowi przyznanemu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, a jej wydanie, ze względu na odnalezienie przez Wydawcę znacznie większej niż pierwotnie zakładana liczby testamentów chłopskich, dodatkowo wsparła finansowo macierzysta uczelnia Wydawcy, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Omawianą tu publikację otwierają liczący 10 stron wykaz skrótów i obejmujący 48 stron wstęp wydawniczy.

Dalej następuje wykaz testamentów, teksty 326 chłopskich rozrządzeń ostatniej woli oraz wykazy źródeł rękopiśmiennych i piśmiennictwa wydane drukiem (źródeł i opracowań). Całość zamykają trzy indeksy: geograficzny, osobowy i rzeczowy.

Edycja obejmuje teksty 325 wcześniej niepublikowanych chłopskich testamentów z różnych obszarów Korony, pochodzących przede wszystkim z Małopolski (*sensu strictiori*) i Rusi Czerwonej. Przewaga tych krain historycznych jest prostą pochodną stosunkowo dobrego w porównaniu z innymi okolicami I Rzeczypospolitej stanu zachowania akt wiejskich z tego obszaru, które to akta stanowiły podstawowy zasób, w sposób kompletny i systematyczny objęty kwerendą na użytek edycji. Jest przy tym truizmem stwierdzenie Wydawcy (s. L), że objęcie kompletną kwerendą akt innych niż wiejskie byłoby trudne nawet dla całego zespołu badaczy, a co dopiero dla pojedynczej osoby. Orientując swą kwerendę na akta wiejskie (przede wszystkim księgi sądowe), Janusz Łosowski postąpił zatem ze wszech miar słusznie, dostarczając nauce obszernego i reprezentatywnego materiału, który inni badacze bądź on sam będą mogli uzupełniać w miarę odkrywania dalszych chłopskich dyspozycji ostatniej woli, które niewątpliwie kryją się rozproszone w archiwaliach o innej niż wiejska proveniencji, np. w księgach grodzkich czy różnego rodzaju zespołach o genezie dominialnej – o co zresztą sam Wydawca usilnie apeluje.

W omawianej tu edycji Janusz Łosowski przyjął szeroką definicję testamentu, obejmującą różne rodzaje rozrządzeń: oprócz testamentów *sensu stricto* także kodycyłe, zawierające rozrządzenie majątkiem na wypadek śmierci, ale bez ustanowienia spadkobiercy. Wychodząc od definicji Kazimierza Dobrowolskiego, uzupełnił ją o element z zakresu historii kultury, tj. uwzględnił jako integralną część testamentu jego partie o charakterze etycznym i religijnym. Wydawca opisał także pokrótce (s. XV–XVIII) cele, okoliczności i sposoby spisywania testamentów, określając je terminologię, a także potwierdził dostrzeżoną już we wcześniejszych badaniach przewagę rozrządzeń spisanych w domu testatora w obecności świadków oraz wskazał na dążenie zainteresowanych stron do możliwie szybkiej ich aktywacji w księgach wiejskich. W dalszej części wstępu (s. XVIII–XXV) Wydawca zanalizował testamenty chłopskie od strony dyplomatycznej, wyróżniając w nich formuły, omawiając wkład w treść dokumentów samych testatorów i osób je spisujących, a także prezentując generalny podział formularzy testamentów na proste i rozbudowane. Do zagadnień dyplomatyczno-formularzowych wyraźnie nawiązuje sekcja 6 wstępu, dotycząca kwestii powtarzalności formuł (s. XXVIII–XXXV), oddzielona jednak od nich ekskursem o religijnych elementach omawianych dokumentów (s. XXV–XXVIII). W sekcji 7 wstępu (s. XXXVI–XXXIX), dotyczącej funkcji testamentu, zaprezentował Wydawca grupę kasusów, które dobitnie ilustrowały dowodową wartość testamentów, lecz także sytuacje graniczne, w których władza dominialna bądź działające z jej ramienia sądy czuły się w obowiązku obalić postanowienia chłopskich rozrządzeń ostatniej woli. W dalszych ustępach Janusz Łosowski omówił szeroko wartość poznawczą testamentów chłopskich jako źródeł historii kultury mentalnej, duchowej i materialnej mieszkańców dawnej wsi polskiej (s. XXXIX–XLVII) oraz zakres przeprowadzonej na użytek wydawnictwa kwerendy i jej rezultaty w aspekcie pochodzenia i chronologii testamentów chłopskich (s. XLVII–LI).

W ostatniej merytorycznej sekcji wstępu (sekcja 10, s. LI–LVII; dalej następują jeszcze podziękowania) Wydawca przedstawił zasady edycji. Wyjaśnił w niej przede

wszystkim (powołując się na oczywiste trudności: konieczność przeprowadzenia negocjacji i opłacenia odpowiednich licencji w piętnastu instytucjach rozporządzających odpowiednimi rękopisami oraz nietrwałość nośników cyfrowych), dlaczego nie dodał do swej edycji cyfrowych kopii odnośnych źródeł. Następnie przedstawił pokrótce instrukcję wydawniczą, opowiadając się, podobnie jak niegdyś zespół Adama Vetulaniego, za możliwie silnym współczesnieniem wydawanych tekstów, choć ze wskazaniem niektórych form szczególnie odbiegających w zakresie pisowni od zasad współczesnych w przypisach edytorskich. Niestety, daleko idąca modernizacja tekstu też nie jest środkiem niezawodnym; doskonale zdawał sobie z tego sprawę prof. Łosowski, dokonując odstępstw od zasady silnego uwspółcześnienia tam, gdzie korzystniej było zachować cechy indywidualne języka bądź regionalizmy (por. s. LIII–LIV wstępu). W pojedynczych przypadkach można jednak mieć wątpliwości, czy aby Wydawca nie postąpił zbyt nieśmiało i czy nie mógłby w szerszym zakresie odstąpić od zasady modernizacji na rzecz zachowania form staropolskich – przynajmniej w miejscach, gdzie nie wpływałoby to negatywnie na zrozumiałość tekstu – jest to jednak autorska decyzja Wydawcy, do której ma on prawo pod warunkiem konsekwentnego wprowadzenia jej w tekście edycji (co w omawianej tu książce nastąpiło). Ogólnie trudno zresztą zaprzeczyć, że silne uwspółcześnienie dodatnio wpływa na czytelność i zrozumiałość wydawanych źródeł. Pozytywnie na przejrzystość omawianej tu edycji wpływają niechybnie także inne zastosowane w niej zabiegi: podział tekstu dokumentów na akapity, pominięcie nieistotnych dla treści źródeł nagłówków i not aktykacyjnych, powtarzanie za każdym razem danych ułatwiających lokalizację poszczególnych miejscowości (zamiast odsyłania do pierwszego przypisu, gdzie takowe się pojawiły), wyróżnienie partii łacińskich kursywą czy też wytłuszczenie paginacji rękopisów. Orientację w ogromnym materiale ułatwiają przy tym obszernie indeksy, którymi opatrzona jest omawiana tu książka: geograficzny, rzeczowy i osobowy.

W swej edycji Janusz Łosowski nie tylko wypracował – opierając się na długich własnych doświadczeniach edytorskich i dogłębnej znajomości innych prac tego rodzaju – zdroworozsądkowe i „przyjazne czytelnikowi” zasady wydawnicze, lecz także bardzo konsekwentnie je zastosował. Wydawnictwo sporządzone przez lubelskiego badacza zawiera mało niekonsekwencji pisowni i błędów edytorskich, w czym należy doszukiwać się zapewne przede wszystkim zasługi samego prof. Łosowskiego (większość tekstu stanowią przecież odpisy źródeł, których spójnego uwspółcześnienia dopilnować musiał on sam), lecz także zapewne wsparcia Wydawcy. Nieliczne niedociągnięcia w żadnej mierze nie rzutują przy tym na ogólny odbiór książki jako dzieła przemyślanego i edytorsko dopracowanego.

Materiał źródłowy zgromadzony i zaprezentowany przez Janusza Łosowskiego w omawianej tu edycji może znacznie posunąć do przodu badania z różnych dziedzin, od historii kultury materialnej poprzez dzieje mentalności aż do studiów nad religijnością w okresie nowożytnym, a także okazać się bardzo pomocny w pracy dydaktycznej. Szczególnie istotne jest zebranie w omawianym tu wydawnictwie ponad trzystu chłopskich rozrządzeń ostatniej woli z XVI–XVIII w., co stanowi ogromny korpus, mogący stać się podstawą skoku jakościowego w naszej wiedzy o społecznościach chłopskich I Rzeczypospolitej. Z perspektywy studiów nad historią prawa warto zwrócić uwagę na szerokie możliwości badania problemu relacji zwyczajowych zasad dziedziczenia

beztestamentowego, na których opierały się ewentualne roszczenia potencjalnych spadkobiorców, i rozrządzeń zawartych w testamentach, jakie otwiera omawiana tu edycja: nie sposób bowiem zaprzeczyć, że testator, dyktując rozrządzenie ostatniej woli, musiał liczyć się z ewentualnością jego niezrealizowania, co odbierało mu rzeczywistą swobodę kształtowania jego postanowień. Testament chłopski był zawsze rezultatem pewnej kalkulacji gospodarza *in facie mortis*, która musiała uwzględnić różne potrzeby: interesy i ambicje poszczególnych zstępnych, zabezpieczenie utrzymania wdowy, uniknięcie nadmiernego rozproszenia majątku gospodarstwa itp. Edycja tak obszerna, jak omawiana tu wydawnictwo Janusza Łosowskiego, udostępnia badaczom obfity materiał, który z pewnością pozwoli na przestudiowanie kwestii, na ile testatorzy byli skłonni korygować zwyczajowe zasady dziedziczenia beztestamentowego, a na ile tylko precyzować sposób ich realizacji, a także umożliwi rozwiązanie – bądź w ogóle sformułowanie – wielu innych problemów badawczych. Podsumowując powyższe uwagi, pozostaje jedynie wyrazić nadzieję, że projekty takie jak omówiona tu edycja przygotowana przez Janusza Łosowskiego nadal stanowiąc będą istotną (oby jak największą) część zbioru projektów badawczych finansowanych ze środków programu NPRH, gdyż – jak się wydaje – to właśnie takie przedsięwzięcia badawcze generują w humanistyce postęp przez poszerzenie dostępnej dla badań bazy źródłowej.